

duidelijk dat Dien Hoetink de juridische wegbereidster was van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie binnen de Nederlandse land- en tuinbouw. Daarbij wordt veel aandacht besteed aan de juridische vormgeving, maar blijft de maatschappelijke context goeddeels buiten beeld. Aan de orderingsdiscussie die met name binnen en tussen de landbouworganisaties werd gevoerd, gaat Van Kamp voorbij.

Het laatste hoofdstuk over de arrestatie van Dien Hoetink en haar dood in Ravensbrück is het meest aangrijpend. Van Kamp toont aan dat de arrestatie niet samenhangt met het uitlekken van een protestbrief van Louwes tegen de Duitse exporteisen betreffende levensmiddelen, zoals Trienekens in zijn proefschrift uit 1985 veronderstelde, maar met een brief over de bestrijding van de zwarte handel, een zaak waarin Hoetink bleef vasthouden aan tuchtrechtspraak, terwijl de bezetter hardere maatregelen zoals uitsluiting eiste. Hoetink stond inmiddels bij de Duitsers als lastig te boek. Pogingen van Louwes om haar weer vrij te krijgen, waarin hij gesteund werd door zijn Duitse gesprekspartners, waren door het oorlogsverloop vruchteloos. Ook is Van Kamp erin geslaagd de lotgevallen van Dien Hoetink in Ravensbrück nauwkeurig te reconstrueren. De precieze doodsoorzaak — of zij bezweken is door uitputting of om het leven is gebracht — is echter niet meer vast te stellen.

Van Kamp heeft zich in zijn naspeuringen naar de wetgevende arbeid van Dien Hoetink laten verleiden tot een onbeholpen reconstructie van haar levensgeschiedenis. Gezien de schaarse hoeveelheid directe bronnen had met een biografische schets kunnen worden volstaan. Gezien zijn vraagstelling had hij haar juridische werk beter een plaats kunnen geven in een studie naar de opbouw en het functioneren van de landbouwcrisisinstellingen, respectievelijk de organisatie van de voedselvoorziening in oorlogstijd. Verder maakt Van Kamp regelmatig gebruik van literaire en journalistieke bronnen om een historische context te schetsen. Het risico van deze werkwijze is dat hij zaken als feit presenteert die niet kloppen. Zo citeert hij in zijn (korte) schets van de Nederlandse landbouwpolitiek Frank Westerman, die schrijft dat ook in 1930 de regering-Colijn niet van zins was de markt af te schermen!

Mari Smits

Th. Clemens, P. Klep, L. Winkeler, ed., *Moeizame moderniteit. Katholieke cultuur in transitie. Opstellen voor Jan Roes (1939-2003)* (Ook verschenen als themanummer *Trajecta*, XIII (2004) i-iv; Nijmegen: Valkhof pers, 2005, 480 blz., € 32,50, ISBN 90 5625 199 6).

Twee jaar na het plotseling overlijden van de oprichter/directeur van het Katholiek Documentatie Centrum (KDC) te Nijmegen, Jan Roes, verscheen ter ere van zijn nagedachtenis een *extra large* aflevering van *Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden*. Bibliografische complicatie is dat hij ook als afzonderlijk boek is verschenen, zij het onder dezelfde titel: *Moeizame moderniteit. Katholieke cultuur in transitie*. Met die 'transitie' (waarom niet gewoon 'overgang?') worden de jaren bedoeld vanaf 1950 tot 1970, twee decennia waarin Nederland als geheel,

maar toch vooral de katholieke gemeenschap in ons land, een diepgaande modernisering doormaakte. Dit laatste was te danken aan die kerkelijke gemeenschap zelf, die bij de verkondiging van haar oude boodschap moderne methodes ging toepassen en de moderne (mens)wetenschappen benutte, om aan het einde van de rit te moeten constateren dat die moderniteit met haar en haar boodschap op de loop was gegaan.

Natuurlijk wordt in deze bundel die conclusie niet getrokken, omdat de meer dan twintig auteurs zich vooral concentreren op de fase van de ‘omslag’, die nog op van alles kon uitlopen. Hun specialistische bijdragen omvatten vele aspecten — niet alle: theologie, filosofie en liturgie ontbreken geheel — van de kerk ‘naar binnen en naar buiten’, om het in de terminologie van het Tweede Vaticaans Concilie te zeggen. Lezing van deze caleidoscopische bundel roept het beeld van Huizinga op in diens *Het probleem der Renaissance*, dat van een onafgebroken rij golven die op het strand rollen: ‘elk daarvan breekt op verschillende afstand en op verschillend ogenblik.’ Zo liggen op de uiteenlopende hier beschreven sectoren de veranderingen op verschillende tijdstippen. Er is niet één aanwijsbaar moment van doorbraak. De relatie met Rome sloeg eerder om dan de visie van de zielzorgers op hun dagelijkse werk in de territoriaal nauwkeurig afgebakende parochies in ons land, om een enkel voorbeeld te noemen. Vier artikelen (die van Vefie Poels, Jan Jacobs, Mari Smits en Hans de Jong/M. Muskens) zijn gewijd aan de opvattingen over missie en ontwikkelingswerk, in Nederland vanouds een katholiek bindmiddel bij uitstek. Dit thema sluit aan bij een van de zwaartepunten in Roes’ eigen onderzoekswerk, en laat zien hoe het idee van een door God gewilde rooms-katholieke verovering van de wereld evolueerde in de richting van een zekere openheid voor de niet-christelijke wereldgodsdiensten, en het geven van overheidssteun voor wat de missionarissen aan ontwikkelingswerk deden. Er zijn auteurs die soepel omgaan met de programmatische tijdgrens van na 1945. Zo behandelt Theo Clemens de katholieke encyclopedieën van 1925-1975, een halve eeuw waarin het zelfbeeld van de kerk even ingrijpend veranderde als haar eigen kijk op de ‘buitenwereld.’ Geen betere thermometer om een en ander te registreren dan oude en nieuwe encyclopedieën, kostbare instrumenten voor de historicus. Een *eye-opener* is ook de viering van het ‘heilig jaar’ 1950 en de verheerlijking van Rome en de paus (toen Pius XII) die daaraan vastzat, ook in Nederland. Hans de Valk doet het uitvoerig en met humor uit de doeken. Over Pius XII valt overigens een interessante opmerking te lezen in de bijdrage van de Duitse historicus Wilhelm Damberg, die verslag doet van de nieuwste geschiedenis van katholiek Duitsland. Hij stelt vast dat zijn landgenoot Rolf Hochhuth met zijn geruchtmakende toneelstuk *Der Stellvertreter* ‘eine grobe Entstellung’ van de persoonlijkheid van deze paus heeft neergezet, en dat de aanvallen op paus Pacelli die later volgden passen in de jaren zestig, die het ontluisteren van autoriteiten hoog in het vaandel voerden. Andere maatschappelijk-politieke thema’s zijn de geboorteproblematiek (Theo Engelen, die zelfs in 1900 begint), de boerenbonden (Paul Klep, beginpunt 1930) en de geschiedenis van de KVP (Hans Bornewasser). De kerkelijke zorg voor het kunstpatrimonium krijgt aandacht in de bijdrage van Henri Defour over het Aartsbisschoppelijk Museum, Museum Catharijneconvent, geopend in 1979, en de Stichting Kerkelijk Kunstbezit SKKN, opgericht in 1977, alle drie gevestigd in Utrecht. Peter Rietbergen behandelt de visie van Han Fortmann op de oosterse religies, een visie die in de jaren zeventig immens populair was. Zou Han F.,

had hij tijd van leven gehad, niet de katholieke Kuitert zijn geworden? Ook de kijk van de Nederlandse katholieken op joden en jodendom veranderde drastisch, zoals wordt aangetoond door Marcel Poorthuis en Theo Salemink. Ze lichten die ontwikkeling toe aan het verschil van inzicht terzake tussen B. J. Alfrink en A. C. Ramselaar, beiden priesters van het aartsbisdom Utrecht en bijna jaargenoten. Hun meningen over het jodendom en de staat Israël liepen ver uiteen, zoals onder meer tot uiting kwam op het 'Pastoraal Concilie' in Noordwijkerhout. Van de ruim twintig bijdragen zijn er een paar geschreven door sociologen. Die herken je direct. Een bibliografie van Jan Roes van de hand van Otto Lankhorst sluit de bundel af. Daarboven staat terecht: 'Een werkzaam leven.'

Ton H. M. van Schaik

R. van Doorslaer, J.-Ph. Schreiber, ed., *De curatoren van het getto. De vereniging van de joden in België tijdens de nazi-bezetting* (Tielt: Lannoo, 2004, 412 blz., ISBN 90 209 5852 6).

Al enige decennia lang zijn Belgische historici een inhaalslag op het gebied van de Tweede Wereldoorlog aan het maken. Lang, te lang, was er een aanhoudende focus op de koningskwestie en de daarmee onlosmakelijk verbonden Vlaamse kwestie. Ook wetenschappelijke studies werden door aanhangers van de een of andere ideologie geschreven. Een natuurlijke verjonging en verdere afstand van het verleden heeft voor een groot aantal buitengewoon interessante studies gezorgd, waarbij medewerkers van het Studie- en documentatiecentrum oorlog en hedendaagse maatschappij (SOMA) in Brussel (het Belgische NIOD) zich niet onbetuigd laten. *De curatoren van het getto. De vereniging van de joden in België tijdens de nazi-bezetting* is het resultaat van een onderzoeksproject van onder andere het SOMA.

Het werk is helder opgezet; deel één behandelt de Duitse versus de joodse perspectieven, deel twee de werkzaamheden van de Vereniging der Joden in België (VJB), deel drie de praktijk van de deportaties en deel vier de naoorlogse afwikkeling. Dan Michman maakt aannemelijk dat de VJB verschilde van bijvoorbeeld de Joodse Raad in Nederland en dat de SS in eerste instantie via de VJB toezicht op de joden wilde houden; deportatie en uitroeiing waren nog niet in zicht. In België bestonden grote competentieverschillen tussen het Duitse militaire bestuur en de SS, waarbij de joden ook inzet van deze strijd waren. De VJB-functionarissen kregen daardoor vaak overlappende en tegenstrijdige opdrachten van verschillende Duitse instanties.

Net als in Nederland was er een verschil tussen 'eigen' joden en joden afkomstig uit het buitenland, maar in België had slechts 6% de Belgische nationaliteit. De Duitse bezetter kon dus gemakkelijk toezeggen deze kleine groep (vooralsnog) te vrijwaren van deportatie. Een opvallend verschil met Nederland is ook dat in dat land de isolatie van de joden veel sneller en doortastender uitgevoerd werd dan in België, waar joden nog in 1944 in algemene ziekenhuizen verbleven. Op het eerste gezicht kun je zeggen dat de Joodse Raad in Nederland 'beter' voor de Duitsers heeft gewerkt dan de VJB in België. Toch was de bezetter niet geheel tevreden over de VJB; deze zou volledig moeten zorgen voor de

had hij tijd van leven gehad, niet de katholieke Kuitert zijn geworden? Ook de kijk van de Nederlandse katholieken op joden en jodendom veranderde drastisch, zoals wordt aangetoond door Marcel Poorthuis en Theo Salemink. Ze lichten die ontwikkeling toe aan het verschil van inzicht terzake tussen B. J. Alfrink en A. C. Ramselaar, beiden priesters van het aartsbisdom Utrecht en bijna jaargenoten. Hun meningen over het jodendom en de staat Israël liepen ver uiteen, zoals onder meer tot uiting kwam op het 'Pastoraal Concilie' in Noordwijkerhout. Van de ruim twintig bijdragen zijn er een paar geschreven door sociologen. Die herken je direct. Een bibliografie van Jan Roes van de hand van Otto Lankhorst sluit de bundel af. Daarboven staat terecht: 'Een werkzaam leven.'

Ton H. M. van Schaik

R. van Doorslaer, J.-Ph. Schreiber, ed., *De curatoren van het getto. De vereniging van de joden in België tijdens de nazi-bezetting* (Tielt: Lannoo, 2004, 412 blz., ISBN 90 209 5852 6).

Al enige decennia lang zijn Belgische historici een inhaalslag op het gebied van de Tweede Wereldoorlog aan het maken. Lang, te lang, was er een aanhoudende focus op de koningskwesitie en de daarmee onlosmakelijk verbonden Vlaamse kwestie. Ook wetenschappelijke studies werden door aanhangers van de een of andere ideologie geschreven. Een natuurlijke verjonging en verdere afstand van het verleden heeft voor een groot aantal buitengewoon interessante studies gezorgd, waarbij medewerkers van het Studie- en documentatiecentrum oorlog en hedendaagse maatschappij (SOMA) in Brussel (het Belgische NIOD) zich niet onbetuigd laten. *De curatoren van het getto. De vereniging van de joden in België tijdens de nazi-bezetting* is het resultaat van een onderzoeksproject van onder andere het SOMA.

Het werk is helder opgezet; deel één behandelt de Duitse versus de joodse perspectieven, deel twee de werkzaamheden van de Vereniging der Joden in België (VJB), deel drie de praktijk van de deportaties en deel vier de naoorlogse afwikkeling. Dan Michman maakt aannemelijk dat de VJB verschilde van bijvoorbeeld de Joodse Raad in Nederland en dat de SS in eerste instantie via de VJB toezicht op de joden wilde houden; deportatie en uitroeiing waren nog niet in zicht. In België bestonden grote competentieverschillen tussen het Duitse militaire bestuur en de SS, waarbij de joden ook inzet van deze strijd waren. De VJB-functionarissen kregen daardoor vaak overlappende en tegenstrijdige opdrachten van verschillende Duitse instanties.

Net als in Nederland was er een verschil tussen 'eigen' joden en joden afkomstig uit het buitenland, maar in België had slechts 6% de Belgische nationaliteit. De Duitse bezetter kon dus gemakkelijk toezeggen deze kleine groep (vooralsnog) te vrijwaren van deportatie. Een opvallend verschil met Nederland is ook dat in dat land de isolatie van de joden veel sneller en doortastender uitgevoerd werd dan in België, waar joden nog in 1944 in algemene ziekenhuizen verbleven. Op het eerste gezicht kun je zeggen dat de Joodse Raad in Nederland 'beter' voor de Duitsers heeft gewerkt dan de VJB in België. Toch was de bezetter niet geheel tevreden over de VJB; deze zou volledig moeten zorgen voor de